

MÜTAREKE DÖNEMİ İSTANBUL BASININDA TEHCİR DAVALARINA YÖNELİK TEPKİLER

Akın ÇELİK*

Özet

30 Ekim 1918 tarihi Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybettiğini ilan ettiği bir tarihtir. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti tarihsel sürecinin son evresine girmiş oldu. Mondros'ta imzalanan antlaşma her ne kadar bir ateşkes antlaşması olsa da şartları çok ağır bir barış antlaşması gibi uygulamaya konuldu. İtilaf Devletleri bu ateşkes antlaşmasının şartlarına dayanarak ülkenin birçok yerini işgal ettiler. Bir kargaşa dönemi başladı. Sık sık hükümet değişiklikleri meydana geldi. Mondros Mütarekesinden sonra kurulan hükümetlerin en önemli ortak yanı tehcirde suçlu oldukları ileri sürülenlerin yargılanmasına yönelik izledikleri ortak politikalarıydı. Mütareke dönemi olarak adlandırılan bu dönemde Divan-ı Harb-i Örfi mahkemeleri kuruldu ve tehcirde görev alanlar bu mahkemelerde yargılandı. Bu yargılamalar neticesinde idamdan hapis cezasına kadar değişen çeşitli cezalar verildi. Dönemin basını bu konuya yoğun bir ilgi gösterdi. Duruşmalar her gün en küçük ayrıntılarıyla birlikte okuyuculara duyuruldu. Bununla birlikte gerek tehcir gerekse tehcir mahkemelerine yönelik ciddi eleştiri ve değerlendirme yazıları yayımlandı. Bu çalışmada, İstanbul basınının tehcir mahkemelerine yönelik yaklaşımları irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Tehcir, Osmanlı, Mahkeme, Mütareke, Basın*

Abstract

REFLEXES OF ISTANBUL PRESS TO THE RELOCATION'S COURT IN THE ARMISTICE PERIOD

In October 30th, 1918, the Ottoman Empire declared that she lost the First World War. After this date, the Ottoman Empire had entered her final phase of historical process. Although, Mondros was a cease-fire agreement, it was implemented such as a peace treaty which had severe terms. The Allies occupied many places of the

* Yrd.Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü,
akin.celik@istanbul.edu.tr

country in accordance with the terms of the Armistice. A period of turmoil began. Frequently, government changed. The governments which were established after Mondros Armistice followed the common policies in the trial of relocation. In the so-called Armistice period, Divan-ı Harb-i Örfi courts were sat down and the ones who involved in the relocation were tried. As a result of these trials various penalties that ranging from death penalty to prison sentences were given. Newspapers paid great attention to this subject. The smallest details of the trials were informed to the readers by the newspapers. However, serious criticisms and reviews which were about relocations and courts, published in the newspapers. In this study, the approaches of the Istanbul's press to the courts of relocation will be discussed.

Key Words: *Relocation, Ottoman, Court, Armistice, Press*

30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletlerini temsilen İngiltere arasında Mondros Mütarekesi imzalandı. Bu ateşkes antlaşması ile Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşının kaybedenlerinden oldu. Bu tarihten sonra Anadolu coğrafyasında yaşayan bütün milletlerin geleceğini derinden etkileyecek önemli olaylar yaşandı. Osmanlı Devleti içinde de bir iç hesaplaşma dönemi başladı. İttihat ve Terakki Hükümetinin icraatları sorgulanmaya başlandı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin özellikle Van ve çevresinde isyan etmeleri ve Ruslarla işbirliği yapmaları Osmanlı ordusunu zor durumda bırakmaktaydı. Bu bağlamda İttihat ve Terakki Hükümeti çeşitli tedbirlere başvurdu.¹ Alınan önlemler çerçevesinde, Ermenilerin bu bölgelerden çıkarılarak ülke içinde başka yerlere sevki gündeme geldi.² Osmanlı hükümeti 27 Mayıs 1915 (14 Mayıs 1331) tarihinde “Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler için Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat” ı kabul etti.³ Tehcir Kanunu olarak da adlandırılan bu kanun 1 Haziran 1915 tarihli Takvim-i Vekayi’de yayınlanmasının ardından yürürlüğe girdi.⁴

¹ 27 Mayıs 1915 tarihli “Tehcir Kanunu” olarak bilinen geçici kanunun yayınlanmasına kadar geçen sürede Osmanlı Hükümetinin aldığı tedbirlerin kronolojik sırası için bkz: Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s.212-213.

² Konuyla ilgili Başkumandan Vekili Enver Paşanın Dahiliye Nazırı Talat Bey’e gönderdiği yazı için bkz: **A.e.**, s.206

³ **A.e.**, s .214

⁴ Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 44-45.

Tehcir kanunun içeriği şu şekildedir:

“Madde 1- Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve

Böylelikle, daha sonra “Ermeni Tehciri” olarak da adlandırılan “sevk ve iskan” uygulaması başlatıldı.

Tehcir işlerinde görevli bulunanlardan görevlerini suiistimal edenlerin yargılanması, Mondros Mütarekesi sonrasında ağır şartlar altında görev yapan hükümetlerin en önemli ve onları en çok meşgul eden sorunlarından birisi idi. Tehcir meselesi İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışmak için kullanabilecekleri en müsait araçtı. Gerek düşman kuvvetlerin devletin iç işlerine müdahalelerini önlemek gayesiyle, gerekse bir takım iç politik hesaplar nedeniyle tehcirde görevlerini suiistimal ettikleri ileri sürülen memurların yargılanmasına karar verildi.

Bu bağlamda, Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerinin kurulması 14 Aralık 1918 tarihinde Bakanlar Kurulu’nda karara bağlandı.⁵ 19 Ağustos 1326 (1 Eylül 1910)’da yürürlüğe giren Kararnamenin 24-25. Maddeleri⁶ çerçevesinde teşkilat ve çalışma esasları belirlenen Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinin ilki 16 Aralık 1918 tarihinde İstanbul’da kuruldu.⁷ Emekli Korgeneral Mahmut Hayret Paşa başkanlığında kurulan olağanüstü yetkili mahkemenin üyeliklerine Usturuma Kolordusu Kumandanlığı’ndan emekli Mirliva (Tuğgeneral) Ali Nadir Paşa ve lağvedilmiş olan Yirmi Yedinci Fırka Kumandanlığı’ndan emekli Mirliva Süleymaniyeli Mustafa Paşalarla birlikte, adliyedeki

---

müstakil mevki’ kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evamir-i hükümete ve müdafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahlı tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab kuvâ-yı askeriye ile en şiddetli surette te’dibât yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye me’zûn ve mecburdurlar.

Madde 2- Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icâbât-ı askeriye mebnî veya casusluk ve hiyanetlerini hissettikleri kurâ ve kasabât ahalisini münferiden veya müctemi’an diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler.

Madde 3- işbu kanun tarih-i neşrinden mu’teberdir

Madde 4- iş bu kanunun meri’yet-i ahkâmına Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı me’murdur.”

Bkz: “Vakt-i seferde icrâat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat” **Takvim-i Vekayi**, 19 Mayıs 1331,(18 Receb 1333) no: 2189

⁵ **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)**, Ankara, 2007, s. 408.; Feridun Ata, **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s.76.

⁶ Maddeler ile ilgili olarak bkz: **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s.409.

⁷ Ata, **a.g.e.**, s.76.

görevleri baki kalmak kaydıyla Dersaadet İstinaf Mahkemesi üyelerinden Şevket ve Artin Mosdicyan (?), Savcılık makamına Temyiz Mahkemesi Başsavcılığı Başmuavini Nihad, sorgu hâkimliklerine Beyoğlu Bidayet Mahkemesi üyelerinden Moiz Zeki, Misak Makaryan ve Nazif ve Dersaadet Bidayet Mahkemesi üyelerinden Abdüssemed Efendiler tayin edildiler.⁸

16 Aralık 1918 tarihinde İstanbul’da kurulan Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi’nden sonra 8 Ocak 1919 tarihinde de İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne⁹, Samsun ve Antep’te Divan-ı Harb-i Örfi mahkemeleri kuruldu.¹⁰ Adı geçen yerlerdeki Divan-ı Harb-i Örfi üyeleri 14 Ocak 1919 tarihinde atandılar.¹¹ Ancak, 20 Ocak 1919 tarihinde, Adliye, Harbiye ve Dâhiliye bakanlıklarının memurlarından oluşan bir komisyonun çalışması sonucunda yeniden bir düzenleme yapılarak İstanbul’un dışında, İzmir, Antep, Tekfurdağı, Bursa, Van, Beyazıt ve Samsun’da Divan-ı Harb-i Örfi mahkemeleri kuruldu. Böylelikle tehcir suçlularını yargılamak üzere sekiz olağanüstü mahkeme oluşturuldu.¹²

Yapılan soruşturmalar neticesinde görevlerini suiistimal ettikleri iddia edilenler tutuklandı. Divan-ı Harb-i Örfi’de ilk olarak, 5 Şubat 1919 tarihinde, “Yozgat Tehciri Davası” ile yargılamalar başladı.¹³ Daha sonra, Trabzon tehciri Davası, Büyükdere Tehciri Davası, İzmit Tehciri Davaları, Musul Tehciri Davası, Elazığ Tehciri Davası olarak adlandırılan çeşitli tehcir davaları görüldü.¹⁴

Dönemin önemli gazetelerinden olan *İkdam* gazetesinde, 7 Şubat 1919 tarihinde, “En Büyük Muhakeme” başlığı ile yayınlanan makede mahkemenin uzun bir süreden beri beklendiği ve adaletli bir şekilde olacağına dair işaretlerle başladığı dile getirilmekteydi. Ayrıca

⁸ BOA., İ.DUİT. 175/18.

⁹ Edirne’de kurulan Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi, daha sonra Edirne’nin Tekfurdağı Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi mıntkasına bağlanmasından dolayı lağvedilmiştir. Bkz. BOA., İ.DUİT. 175/85; BOA. MV. 214/25.

¹⁰ BOA., İ.DUİT. 175/81.

¹¹ Ata, a.g.e., s. 80; Mahkemelerin üyeleri için ayrıca bkz: BOA., İ.DUİT. 175/81 lef. 3.

¹² BOA. MV. 214/25; Feridun Ata a.g.e., s. 81.

¹³ Akın Çelik, *Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Basımında Tehcir Davaları*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003, s.6.

¹⁴ Davaların detayı için bkz: A.e., s.6.vd.

bu durum sayesinde hükümetin övgüyü hak ettiği belirtilmekteydi. Bunun yanı sıra mevzubahis olan olayların Talat Paşa hükümeti zamanında meydana geldiği ve hükümetin cinayetlerden haberdar olduğu iddia ediliyordu. Talat Paşa hükümetinde görev alanların bu cinayetler karşısında neden sustukları sorgulanıyordu ve bunun nedeninin mahkemede ortaya çıkacağı ifade ediliyordu.

Makalede yeni kurulan Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinin, eskilerinden farklı olarak, yeni bir işleyiş tarzına sahip olduğuna dair şu satırlara yer verilmektedir:

“Divan-ı Harb, ilk defa olarak, artık evvelki gibi mütehemi (suçlanan) dört duvar içine alıp da gizlice mahkeme etmek yolunu tutmuyor; mahkemeleri alenidir; mahkemenin her safhasında mütehemlerin müdafaa vekilleri de vazifelerini ifa ediyorlar. Şüphesiz ki Divan-ı Harb, şu suretle elli altmış senelik bir ana’aneyi (gelenek) de ortadan kaldırmış oluyor.”

Mahkemenin halka açık yapılması ve savunma avukatlarının da bu mahkemelerde yer almasının hükümet için bir şeref olduğu dile getiriliyordu. Bunun yanı sıra bu mahkemeyi Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında nefreti, soğukluğu artıracak bir vesile olarak görmemek gerektiği de vurgulanıyordu. Bu bağlamda şunlar dile getiriliyordu:

“ ... her safhasını takip edelim, haklı haksız, mübalağalı mübalağasız her ne ....(?) var ise cümlesi Divan-ı Harb huzurunda tafsil olunsun, müdde’i, müşteki, şahit, muhbir kim var ise gelsin, hiçbir hakikat, hiçbir hakikat gizli kalmasın, İstanbul’da vilayatta bu murdarlıklara el bulaştırmış kimler var ise cümlesi ceza görsün, fakat bunun neticesi olmak üzere anasır arasında rekabet ve husumet değil, uhuvvet ve musâ-dakat hüküm sürsün.”

Böylelikle, mahkeme neticesinde, Osmanlı vatandaşları arasında ortaya çıkması muhtemel bir olumsuzluğun önünün alınması gerektiği ifade ediliyordu. Yazının devamında Ermenilere de seslenilerek İstanbul’a Türkler sayesinde yerleştikleri ve gittikçe zenginleşerek refah ve saadet içinde oldukları belirtiliyordu. Ermenilere yönelik bu tespitler şu cümlelerle ifade ediliyordu:

“... Hal-i hazırda Ermenilerin buralarda bulunuşları da mücerred Türklerin sayesinde değil midir? Bir ananeye nazaran İstanbul’un Fatih Sultan Mehmet Han-i Sani tarafından teshirinden (feth etme) mukaddem burada bulunan Ermenilerin az bir miktarda yapı amelesinden ibaret olarak onlar da şimdi Yedikule haricinde Kazlıçeşme denilen mahalde ahır şeklinde yapılmış bir odalarında sakin idiler. Elyevm İstanbul ve civarında bulunan Ermeniler nüfusun yüzde onundan az ise de emlak-ı menkule ve gayri menkuleden servetleri mikdar-ı umuminin yüzde yirmisine mütekaribdir. Şüphesizdir ki vaktiyle Kazlıçeşme taraflarındaki Ermeni serveti zevat-ı hazirelerinin belki on binde birine muadil değildi; o zaman bütün İstanbul’daki Ermenilerin servetini bugün orta halli bir Ermeni sarrafi dükkânından çıkarabilir. Bu refahiyet ve saadet pek de şayan-ı ihtikâr (hor görme) ve istigâr (küçük görme) ol-mamalıdır.”¹⁵

Muvakkit gazetesinde Ahmet Emin (Yalman) “Siyyan-ı Adalet” başlıklı bir makale ile tehcir mahkemesine yönelik düşüncelerini dile getirmişti. Ahmet Emin, savcı Sami Bey’in iddianamesinin tarihi bir vesika olduğunu ileri sürmekteydi. Makalenin başlığından da anlaşılacağı üzere adalet vurgusu yapılmaktaydı. Suçluların ceza görmesini ve suça bulaşmış kimselerin herhangi bir zümrenin, fırkanın himayesini veyahut bir ahbaplığını kullanarak kanundan kaçmaması gerektiğini dile getirmekteydi.

Ülke, tehcir yargılamaları başladığında İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmişti. Ahmet Emin, bu gerçekliği de göz önüne alarak, kamuoyunun yargılamalar karşısındaki tutumunun nasıl olması gerektiğine dair düşüncelerini şöyle beyan ediyordu:

“Memleketimiz eskâr-ı umumiyesini bunu bugün mağlup vaziyette olduğu ve İtilaf Devletlerine hoş görünmek istediği için değil, vuku bulan hareket karşısında bizzat bir hiss-i isyan ve infial duyduğu için talep etmelidir.”

Ahmet Emin, Ermeni tehcirinin haklı sebeplere dayandığını, ancak bunu gerçekleştirirken zulüm yapıldığını, harp bölgesinde bulunmayanların da tehcir edildiğini ve Türk milletinin bu suçu işleyenlerin

¹⁵ “En Büyük Muhakeme”, *İkdam*, 7 Şubat 1335/1919.

cezalandırılmasını yabancı milletlerden daha çok istediğini şöyle ifade ediyordu:

“Öyle bir takım fena hareketler vardır ki bir millet mevcudiyet-i milliyesine ve izzet-i nefesine taallük eden sebeplerin veya diğer bir millet ve unsur hakkında duyduğu bir hiss-i ziddiyet ve münâferetin (birbirinden nefret etme - karşılıklı soğukluk) tesiriyle bunları hoş görmeye meyil eder, << iyi olsun, fena olsun bu hareketler kendimizce muhterem maksatlar neticesinde yapılmıştır, falan falan memleketlerde de aynı tarz fenalıklar mevcuttur. Vatandaşlara düşen vazife, kendi kanaatine muhalif bile olsa, yapılan hareketlerin meşruiyetini iddia etmek ve milli nokta-i nazarı harice karşı müdafaya çalışmaktır>> mütalaasında bulunur. Pek çok vakalar görüyoruz ki bütün cihan-ı insaniyetin hissiyatını sarsacak mahiyette bir hareketi fail vaziyetinde bulunan millet tamamıyla mubah görür ve nokta-i nazarını soğukkanlı müdafaa eder. Fakat bunun da bir derecesi vardır. Bir millet kendi efradı tarafından, milli bir hiss-i ziddiyet ve münâfereti okşayacak surette vaki olan hareketleri ve mevcudiyet-i milliye endişesiyle icra edilen tecavüz-kârlıkları bir dereceye kadar hoş görür. Fakat bu derece tecavüz edilince, kendini bilen hiçbir millet, bir takım adamlar tarafından herhangi maksad-ı tesir tahtında olursa olsun yapılan fenalıkları mazur göremez ve fenalığın faillerini himayeye çalışamaz. Bu gibi adamları bizzat telin ederek hareketlerinin mesuliyetine iştirak etmeyi kemal-i nefretle red eder. İşte son Ermeni vakayı bu tarz hareket cümlesindedir. Memleketin mevcudiyetini ve ordunun selametini düşünmekle mükellef olan hükümet harb muntikalarındaki bir takım Ermenilerin her ne saik tahtında olursa olsun harekâtı ihtilaliye hazırlamalarına ve ordunun hatt-ı ric’atını (geri dönüş) tehdit etmelerine seyirci kalmazdı. Seri ve kati icraata lüzum vardı. Elde mevcut vesaikle sabit olduğu üzere Ermeniler arasında ki ihtilal-ı milliye-i umumi olduğu için harp muntikalarındaki Ermenileri tehcir etmek pek meşru bir hareketti. Filhakika ihtilal tertibatı ile zerre kadar münasebeti olmayan birçok Ermeniler de bu arada zarar görecek, rahatsız olacaktı. Fakat bu derecede bir rahatsızlığı mazur görmekten başka çare yoktu. Yalnız tehcir edilenlere mümkün olduğu kadar hüsn-i muamele etmek maddi zararlarını tazmin etmek, maddeten ve manen hiçbir tecavü-

ze uğramamalarını taht-ı temine almak lazımdı. Sonra harp mıntıkası olmayan yerlerdeki Ermenileri yerlerinden oynatmak için ortada hiçbir sebep ve hiçbir mazeret yoktu. Eğer iş bu dairede kalsaydı bir Türk bir takım Ermenilere karşı vaki olan haksızlığı mazur gördüğü gibi her vasıta ile harice karşı müdafaaaya da çalışırdı. Hâlbuki tehcir tedbirinin tatbikinde o kadar çirkin mezalim ve o kadar sarıh yağmagirlikler vaki olmuştur ki bir milletin bu hareketleri icra edenlere vatandaş nazarıyla bakmasına ve ekseriyetle ferdi maksatlarla vaki olan bu cinayetlerden mütevellid mesuliyete iştirak etmesine ihtimal yoktur. Millet haysiyetini mucib-i hicab bir surette ihlal eden bu gibi mütevacizlerin tecziyesine her ecnebi milletten ziyade alakadardır.”

Ahmet Emin Ermenilerin tehcir esnasında uğradıkları haksızlıkları ve Türk milletinin bu haksızlıklar karşısında tutumunun nasıl olması gerektiğine dair düşüncelerini dile getirirken, diğer taraftan da uluslararası adalet anlayışını eleştirmekteydi. Gerek Ermenilerin gerekse Bulgarların zulmüne maruz kalmış Müslümanların durumunu nazara vermekteydi. Bu konuda uluslararası adalet anlayışının eşit bir şekilde tezahür etmediğini şu şekilde beyan ediyordu:

“Ancak Türk milleti için mucib-i teessür olan ve Ermeni meselesindeki hissiyatının tamamıyla izhar edilmesine mani olan bir nokta vardır ki orda beynelmilel hayatta adalet fikrinin yeknesak bir surette tezahür etmemesidir. İnsan hayatına kıymet vermek, bütün beşeriyet için mukaddes addedilmesi lazım gelen bir şeydir. Herhangi bir yerde bir unsura karşı meşruiyet dairesi haricinde takibat ve tecavüzat vaki olur ve imhakarane hareketler icra edilirse bütün cihan vicdan-ı umumiyesinin heyecana gelmesi pek tabiidir. Fakat insaniyet nokta-i nazarından şurası şayan-ı temennidir ki bu asıl heyecan ortalıktaki eser-i cürme göre tezahür etsin ve zalim ile mazlumun dinine ve ırkına nazaran mahiyetçe değişmesin. Mesela Bulgarların Rumeli İslamlarına karşı icra ettikleri cinayetler, (Karneci) komisyonunun raporları neticesinde tahakkuk ettiği halde cihan medeniyetinde hiç kimsenin nazarı dikkatini bile celp etmemiş ve bizi yakından tanyıp son birkaç kişi haricinde hiç kimse bunlara karşı samimi bir protestoda bulunmamıştır. Sonra vilayat-i şarkiyede bilhassa Ruslar çekilmeye başladık-

tan sonra Ermeniler tarafından ahali-i İslamiyeye karşı ika' edilen fecayi' nevi' ve mahiyetçe Ermenilerin duçar oldukları cinayetlerden zerre kadar geri kalmadığı halde bunları kaale alan bile yoktur. Biz beklerdik ki Ermeni vakayi'ne dair yazılan uzun kitap, risale ve makalelerin sonunda hiç olmazsa bir tek cümle ile şu hakikat ifade edilsin: << Ruslar tarafından yazılan raporlar ve sair türlü türlü vesaik ile sabittir ki, bir takım Ermeniler tarafından da ahali-i İslamiyeye karşı gayri insani tecavüzlerde bulunulmuştur. İnsaniyet nokta-i nazarından bunlar da bittabi merduktur. Bu ceraim hakkında da tahkikat yapılmalı ve failleri ve vicdan-ı beynelmilel huzurunda tecziye edilmelidir.>> Hiçbir tarafta bu tarzda bir ifadeye tesadüf etmediğimiz gibi pek çokları bir Türkün, bir hakikat-i tarihiye mahiyetinde olan ve kolayca ispat edilebilen bu fecayi'den bahs etmesini bile çok görmekteirler.”

Ahmet Emin Ermenilerin bu olaylar karşısında tutumunun ne olması gerektiğini de şu cümleler ile dile getirmekteydi:

“... Bir kısım Türk gazetelerindeki samimi neşriyata ve fecayi'nin mürettib ve amilleri aleyhindeki telinata mukabil munsif (insaflı) Ermeniler de, tevellüdü itibariyle Ermeni olan bir takım komiteciler tarafından icra edilen cinayetleri tekbihtemel ve bu gibi adamlara Ermeni değil, sadece cani ve şerir nazarıyla bakmak ve kendilerini cezalandırmak lazım geleceğini samimi bir lisanla söylemeli idiler.”

Ahmet Emin adalet anlayışının yerleşmesi için suçlulara karşı her iki tarafın da samimi bir tutum içinde olması gerektiğini, aksi takdirde nasıl bir sonucun ortaya çıkacağına dair tespitlerini şöyle dile getiriyordu:

“İşte böyle mütekebil bir samimiyet gerek memleketimizde ve gerek beynelmilel hayatta adalet ve hakkaniyet fikrinin mutlak ve umumi bir surette yerleşmesine sebep olabileceği halde bir tarafın diğer taraftan samimiyet beklemesi ve buna mukabil kendinin aynı mahiyette cinayetleri örtbas etmeğe çalışması, kin ve nifak tevlid etmekten başka bir netice hâsil edemez.”

Ahmet Emin, yazısının sonunda, tehcirde suçları sabit olanların dünya kamuoyunu tatmin edecek bir surette cezalandırılmaları gerektiğini vurgulamaktaydı. Bununla birlikte Müslümanlara karşı zülüm

işleyenlerin de cezalandırılması gerektiğini şu şekilde ifade ediyordu:

“Velhasıl bizim fikrimizce Ermeni vakayı’nde cürmü sabit olan her fert, cihan efkâr-ı umumiyesini tatmin edecek surette cezalandırılmalı, fakat buna mukabil ahali-i İslamiyeye karşı vaki olan cinayetlerde cezasız kalmamalıdır. Bazılarının dediği gibi bu iki cinayetlerden birincisinin ikinciden daha şiddetli olması ikincisini ihmal için bir sebep teşkil etmez her cürümün müteakib bir cezası olmalıdır. Müstakbel cemiyet-i akvamın hakiki bir mevcudiyeti olması adaletin herkes için siyyân (eşit) bir surette telakki ve tatbiki ile kaimdir.”¹⁶

Hadisat gazetesinde Süleyman Nazif “Bir Feryad Münasebetiyle” başlıklı yazısında, Bogos Nubar Paşa’nın, Avrupa devletleri nezdinde, Ermeniler lehindeki propaganda çalışmalarını eleştiriyordu. Süleyman Nazif, Bogos Nubar Paşa’nın hayali bir Ermenistan kurmak için tarihi, mantığı, akli ve insafı bu arzusu doğrultusunda bir oyuncak olarak kullanmak istediğini ifade ediyordu.

Süleyman Nazif, Bogos Nubar Paşa ve arkadaşlarının Ermenilerin tehciri ve taktili efsanelerinden felaket destanları ortaya çıkarmaya çalıştıklarını ve böylelikle Avrupalılar ve Amerikalılar nezdinde Türkler aleyhinde bir hava oluşturmak istediklerini ifade ediyordu. Bununla birlikte, “... olayları ve gerçekleri hamiyetlerinin eşiğine baş koydukları devletlerin aleyhinde değiştirecek kadar hırslarının mağlubu ve cahil olurlarsa sonucun kendi zararlarına olabileceği” uyarısında bulunuyordu.

Süleyman Nazif, tehcir ve taktil meselesinin uluslararası bir komisyon tarafından araştırılmasını istiyordu. Ayrıca, bu şekilde bir komisyonu bütün Müslümanların arzu ettiğini dile getirmekteydi. Süleyman Nazif seferberlik öncesinden Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar ve sonrasında fiili olarak Ermenilerin tecavüzde bulduklarını, bu durumun Bogos Nubar Paşa tarafından da itiraf edildiğini beyan ediyordu. Hatta Ermenilerin saldırılarının seferberlikten önce başladığını vurgulamak için “seferberlik evvelinden mi ...?” şeklinde bir soru soruyordu.¹⁷

¹⁶ Ahmet Emin (Yalman), “Siyyân-ı Adalet”, *Muvakkit*, 7 Şubat 1335/1919.

¹⁷ Süleyman Nazif, “Bir Feryad Münasebetiyle”, *Hadisat*, 5 Mart 1335/1919.

Süleyman Nazif, 2 Nisan 1919 tarihli yazısında da görülmekte olan davaların “tehcir ve taktil” adı altında birleştirilmesini doğru bulmadığını belirtiyordu. Tehcir ile taktil kavramlarının farklı anlamlar taşıdığını dile getiriyordu. Süleyman Nazif, devletin savaşın oluşturduğu zorunluluklar içinde, savaş bölgesindeki bazı unsurları göç ettirmek gereğini duyduğunu ve bunun için de bir kanun hazırladığını ifade ediyordu. Devletin bu uygulamasında haksız olduğunu iddia edenlerin o zamanki şartları ve olayları araştırması gerektiğini de vurguluyordu. Bununla birlikte emniyetsizliğe ve bu nedenle de böyle bir sürgünü gerektirecek bir durumun olup olmadığının araştırılması gerektiğine dikkat çekiyordu.

Süleyman Nazif uluslararası mahkeme ile ilgili düşüncelerini bir kez daha dile getirerek hiçbir Türkün, tarafsız olmak kaydıyla, uluslararası bir mahkemenin bu iş için görevlendirilmesine hayır demeyeceğini beyan ediyordu. Ayrıca bu uluslararası mahkemenin nerelerin savaş mıntıkası olduğunu da tayin edebileceğini belirtiyordu.

Süleyman Nazif, tehcirde kanuna aykırı hareket etmeyenlerin cezalandırılmaması gerektiğini, çünkü bunların sadece kanunu uyguladıklarını ileri sürüyordu. Bununla birlikte, kanuna aykırı davranan büyük küçük bütün memurların cezalandırılmasını istiyordu.

Süleyman Nazif gerek milletin, gerekse hükümetin tehcir ve taktil işlerinden dolayı suçlanamayacaklarını şu ifadelerle dile getiriyordu:

“Milletin hem tehcir, hem taktil meselesinde günahı olmadığını ezcümle bazı vesaik-i ecnebiye de itiraf ve teyit ediyor. O halde hükümet kaldı. Hükümet, murâkabe (denetleme)-i milliyenin tasdikine mazhar bulunduğu için tehcirin mezalimiyle taktil feci ’ânda müsamahakar görünmüşse bittabi millette bir hiss-i muahze- ve yine bittabi manen ve tarihen- terettüp eder. Biz öyle zan ve hatta kanaat ederiz ki hükümetimizin heyet-i umumiye ve meşrû’ası bu meselede medhûl (kusurlu) ve o cerâimden (suçlardan) mesul değildir.”

Süleyman Nazif, devlet memurlarının birçoğunun tehcir kanunu merhametli ve şefkatli bir şekilde uyguladıklarını belirtiyordu. Ancak, kanunun uygulamasında suiistimali olanları da şu cümlelerle eleştiriyordu:

“...canavar tıynetli olanlar da -mesela Trabzon valisi Cemal Azmi Bey gibiler- o kanunu vicdan-ı beşer huzurunda müebbeden telin edilecek (cinayetname) şekline soktular.”

Süleyman Nazif, görevini kötüye kullananların birçoğunun görevlerinden alındıklarını, eğer hükümetin taktik ve mezalime yönelik resmi bir emri bulunsaydı görevden alınanlar içinden bunu dile getireceklerin olacağını belirtiyordu. Ayrıca resmi bir emir bulunmamasına rağmen kanundışı hareketlerde bulunan memurların bu suçu kendi adlarına işlediklerine de vurgu yapıyordu.

Süleyman Nazif, tehcir kanununu uygulamayan devlet memurlarının varlığına şu ifadelerle dikkat çekiyordu:

“... hatta o memureyn içinde tehciri bile bilüzum addederek hükm-i kanunu infaz etmeyenler görüldü. Hepsi kanunperest ve mesleğinden yetişmiş zevat iken Vali Celal Bey Konya’da, Vali Reşid Paşa Kastamonu’da, Mutasarrıf Faik Ali Bey Kütahtahya’da Ermenilerin kadınına, erkeğine, ihtiyarına, gencine müşfik birer hâmi oldular.”

Süleyman Nazif, yukarıda adı geçen memurların davranışlarının şahsi bir fazilet olarak kabul edildiğini, suç işleyenlerin suçları ise devlete ve millete yüklendiğini, fakat görevlerini suiistimal edenlerin kusurlarının şahıslara ait bir suç olarak kabul edilmesi gerektiğini vurguluyordu. Bu çelişkili yaklaşımı şu şekilde sorguluyordu:

“... mücrim memurların mesavisi (kötülükleri) devlet ve millet hesabına kaydolur da masum ve hatta alicenap insanların fezâ’ili (faziletleri) neden ef’âl-i şahsiye sırasında gösteriliyor?”

Süleyman Nazif, gerek Ermenilerin, gerek Türklerin masum olduğunun ortaya çıkacağını, “...şayet bir tarafın günahkârlığı tahakkuk ederse bunun bizim taraf olmayacağına eminiz” şerhini düşerek beyan ediyordu.¹⁸

Dahiliye Nazırı Vekili İzzet Bey’in Ermenilerden suçlu olanların cezalandırılacağına dair söylentileri yalanlaması üzerine *Memleket* gazetesinde 11 Şubat 1919 tarihinde İsmail Hami, Dahiliye Nazırı

¹⁸ Süleyman Nazif, “Bugünkü Muhakeme”, *Hadisat*, 2 Nisan 1335/1919.

Vekili İzzet Bey'e hitaben "Ne Duruyoruz, Ne Bekliyoruz?" başlıklı bir yazı kaleme aldı. Bu yazıda, özetle, Osmanlı Devleti içinde en mağdur unsurun Türkler olduğu dile getiriliyordu. Bununla birlikte, Türklerin, diğer Osmanlı unsurlarının haklarını gasp ettiği algısının oluşturulduğunu da dile getiriyordu. Ayrıca, Türk suçlular yargılanırken diğer unsurlara mensup suçluların "ellerini kollarını sallayarak" dolaştığı beyan ediliyor ve bu adaletsizliğin, eşitsizliğin sebebi soruluyordu.¹⁹

İsmail Hami, "Türk Olmak Kabahati" adlı makalesinde de "Tehcir ve Taktıl"ın sadece Türkleri suçlayıcı bir kavram olarak kullanılmasını eleştiriyordu. Ayrıca adaletin "cins ve mezhep farkı" gözetilmeyerek, herkese eşit uygulanması gerektiğini şu cümlelerle ifade ediyordu:

"... Filhakika bir filin mahiyet-i hukukiyesi, failinin cins ve mezhebine göre değil, iras ettiği (bırakmak) muzırratın (zararlar) derecesine göre tayin eder; bu sebeple, dünya kuruldu kurulalı <<bilâtefrik cins ve mezhep>> kaidesinin en tabii ve en mutlak mahall-i tatbiki, hak ve adalet zemini olmasıdır. Tarih-i beşer henüz öyle bir fil kaydetmemiştir ki, aynı kanunun daire-i şümülü dâhilinde falan mezhep ve falan cinse mensup olanlar için müstelzim-i ceza (ceza gerektiren) bir kabahat veya bir cinayet teşkil etsin de, diğer bir cinse veyahut başka bir mezhebe sâlik olanlar için hiçbir mesuliyeti mucip olmasın... Binaenaleyh o kanunun nazarında eğer sirkat bir cürüm ise failinin sârik (hırsız) telakki edilmesi, mutlaka falan millete mensup olmasıyla mukayyet olamaz. İçine hatır, gönül, siyaset gibi şeyler karıştırılmış olan bir kanunun tatbikinden çıkacak netice, adaletten başka her şey olabilir, yalnız o olamaz! Bu sebeple farzen (diyelim ki) bir şey çalan bir kimse, paşa da olsa, ağa da olsa Türk de olsa, Rum da olsa, Müslüman da olsa, Hıristiyan da olsa, her halde yine hırsızdır ve hırsız bir cezaya müstahaktır."

İsmail Hami, tehcir ve taktıl kavramlarının zamanla anlam kaymasına uğradığını ileri sürüyordu. Hatta ilk zamanlarda tehcir kavramının adaleti tamamlayıcı bir unsur olarak telakki edildiğini belirtiyordu. Ancak zamanla bu kavramların farklı anlamlar yüklenilerek kullanıldığını şu şekilde dile getiriyordu:

¹⁹ İsmail Hami, "Ne Duruyor Ne Bekliyoruz?" **Memleket**, 11 Şubat 1335/1919.

“... bu iki kelimedenden bugün anladığımız mana ile mütarekenin bidayetlerinde anladığımız mana arasında deryalar kadar büyük bir mesafe görüyoruz. Filhakika ilk işittiğimiz günler öyle zannediyorduk ki bunlardan maksat, farazâ Ermenilerle Rumların muhâceret veya katline sebep olmuş Müslümanlarla, Türklerin hicret veya herhangi bir felaketine sebebiyet vermiş bazı gayrimüslim kimselerin harp esnasında irtikâp etmiş (işlemek) oldukları ceraim ve cinayeti kastetmekten ibarettir. Bu itibar ile senelerce kapalı kalması elzem bir kapı şeklinde açılmakta olan adalet devri, masumiyetle mesuliyeti birbirinden ayıracak ve akıl ile vicdanın hâkimiyeti ihya edilecek zannetmiştik. ... öyle tahmin ediyorduk ki bu iki kelimedenden bir iki mahkeme çıkacak ve bunların huzuruna her milletten ve her mezhebin mücrimleri sevk olunarak inhina ve istisna bilmez bir adaletle hepsi layık olduğu cezaya mahkum olacak, siyasi ve insani bütün hakikatler meydana çıkacak, hiçbir tarafın diğer bir tarafta alacağı kalmayacak ve hiçbir zümrenin kalbinde bir diğerine karşı zerre kadar olsun bir intikam imkanı bırakılmayacaktır! Bilemiyorduk bir adalet denilen ankanın böyle ikiyüzlü olduğunu bilemiyorduk! Bazı armalarda iki başlı bir kartal vardır: biri şarka bakar biri garba... İşte katl ve tehcir ankasının bugün nazarımızdaki şekli bundan başka bir şey değildir. Bu sebeple tehcirin bugünkü manası, gayrimüslimlerin sebab-i hicreti olmuş Müslümanların irtikâp etmiş oldukları bir fiile ve taktilin medlûli de yine Türkün Türk olmayana karşı irtikâp ettiği cinayetlere münhasırdır. Eğer Hıristiyan anasırdan Müslümanlara zulüm edenler olmuşsa onlar mesul olamaz, çünkü tehcir ile taktilin manaları değişmiştir!”²⁰

İsmail Hami “Kurban Siyaseti” başlıklı yazısında da mahkemenin işleyişine yönelik eleştirilerini dile getirmekteydi. Dikkate değer eleştirilerinden birisi, diğer gazetelerin başyazılarında da beyan edildiği gibi, Müslümanların da Ermeniler gibi tehcire maruz kaldıklarını ancak buna sebep olanların yargılanmadığı yönünde idi. İsmail Hami yazısında Divan-ı Harp’te yargılanan eski Yozgat Mutasarrıfı Mehmet Kemal Bey’den bahsederek Mehmet Kemal Bey’in tehcir davası nedeni ile birden bire meşhur olduğunu şu misalle anlatmaktaydı:

²⁰ İsmail Hami, “Türk Olmak Kabahati”, **Memleket**, 23 Mart 1335/1919.

“Bazen her hangi bir vesile ile birden bire meşhur olmuş bir takım simalar vardır ki herkesçe malum oldukları halde eşkâl-i vechiyelerini hiç kimse bilmez, tehcir işlerinde ki maznuniyet günleri yakında kati bir hüküm ile nihayet bulacak olan esbak Yozgat mutasarrıfı Kemal Bey de işte böyle birden bire meydana çıkmış simalardan olmak itibariyle, herhalde akrabasıyla arkadaşlarından başka hiç kimse kendisini tanımaz, tanımayanlardan biri de benim ve eminim ki kâri’lerim de bu zümredendir.”

İsmail Hami sanıkları tanımaması nedeniyle suçlandıkları meseleye tarafsız bir tutum ile yaklaşabildiğini dile getirmekteydi. Hatta bunu da “... bir mahkeme huzurunda yemin eder gibi temin ederim ki” sözleriyle vurgulamaktaydı.

İsmail Hami “ vicdanı olan herkes gibi” kendisinin de Kemal Bey’i müdafaa edeceğini beyan ediyordu ve bunun nedenini de şu şekilde dile getirmekteydi:

“Bugün vicdanı olan herkes gibi ben de Kemal Bey’in lehinde bulunmak mecburiyetindeyim, bu mecburiyet, muhakemenin tarz-ı cereyanından istihrâc edilmiş (çıkarılmış) birtakım mütalaat-ı hukukiyeden mütevellid olmayacaktır, Hatta Kemal Bey’in bin türlü cinayeti olub da bu cinayetlerin her biri başka bir vesika ve başka bir delil ile kanunen tebeyyün bile etmiş olsa (ortaya çıksa), ben yine bu satırları böyle yazacak ve bu dindaşımın (?) bu gün lehinde bulunacaktım! Emin olun ki Kemal Bey’i müdafaa etmeliğim, kendisini bir Ermeni davasında müşkil bir vaziyet altında kalmış bir Türk olarak görmek gibi milli bir saikden mütevellid değildir. Bana bunları yazdıran, kanun ismindeki büyük ve mukaddes müessesenin mana ve ruhu itibariyle his ettiğim bir endişeden ibarettir.”

İsmail Hami, Osmanlı Devleti’nin bir yandan Harbiye Nezareti vasıtasıyla Müslümanların maruz kaldıkları mağduriyetlere yönelik vesikalar yayınladığını, öte taraftan Divan-ı Harpler’de Ermeni tehciri ve taktili nedeniyle sadece Müslümanların yargılandığını ve bu durumun büyük bir tenakuz olduğunu ileri sürmekteydi. İsmail Hami Osmanlı Devleti’nin karşı karşıya kaldığı bu tezat durumu ve bunun neticelerini ve Türklerin hak etmedikleri bir durumla karşı karşıya kaldıklarını şu cümlelerle dile getirmekteydi:

“Bugün bu memlekette iki büyük teşebbüs var ki dünyanın en bariz tenakuzu şeklinde yek diğerini nakz ve cerh ediyor: bunların biri, Harbiye Nezareti'nin İstihzârât-ı Sulhiye Komisyonu'ndan çıkan mağduriyet vesikaları. Diğeri de Divan-ı Harb-i Örfi'nin rü'yet etmekte (görüşmek) olduğu tehcir ve taktil muhakemeleridir. Mesela bu satırları yazarken karşımda Harbiye Nezareti'nin beş on gün evvel neşr etmiş olduğu birkaç kitap duruyor: en büyüklerinin ismi <<İslam-ı Ahaliyenin Düçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenid Malumat>> şeklinde olan bu müdellel (kanıtlanmış) ve hatta resimli, haritalı kitapçıklar, Anadolu'nun sade şarkında değil, belki garbında sayılacak kadar orta yerlerinde bile İslam-ı ahaliyenin Ermenilerden çektikleri mezalim hakkında beşeriyeti (?) tenvir etmek ve hususiyle mukadderatımız mevzu bahis olurken bizim de bazı hukukumuz olduğunu ve bunların da nazar-ı itibara alınacak şeylerden olması lazım geldiğini beş senedir ahvalimizden haberdar olmayan garba bildirmek maksad-ı mukaddesesıyla neşr ediliyor. Demek ortada büyük bir hakikat var ki bu böyle resmen ilan ediliyor! Bu hakikatin ne olduğunu bütün millet bilir: tehcir ile taktile yalnız Ermeniler değil, Müslümanlar da maruz olmuştur! İşte bizim bu gün resmen cihana ilan edip durduğumuz, bundan başka bir şey değildir. Hakikat diye ilan ettiğimiz bu dava, her halde ya yalandır, ya doğrudur. Eğer yalansa, eğer Müslümanlar hiçbir taktile ve hiçbir tehciire uğramamışlarsa, pek yakında Anadolu'yu tedkik etmeleri Paris Konferansı'nca takarrür eden komisyonlarca işin anlaşılıp son davamız da iptale mahkum olacağından ve hatta pek müstahak olarak müfteri cezasına çarplıcağımızdan emin olabiliriz! Fakat eğer böyle değil de, Türk'ün ika' ettiği ceraim hakikaten bir mukâbele bilmislden (misillime) ve daha doğrusu bir müdafaa-i nefis ihtiyacından mütevellidse, o zaman hak ve hakikat namına bütün insanîyetin vicdanı ve kanunu hilafına müthiş bir vazife ihmal ettiğimiz ve hatta kendi iddiamızı yine kendimiz cerh ettiğimiz (çürütmek) bütün fecâ'atıyla anlaşılır. Filhakika bugün Avrupa, bir kere resmen neşrettiğimiz kitaplardaki mağduriyet iddiamıza bakar ve bir kere de Divan-ı Harbimizde Müslümanlardan başka maznun bulunmadığını göz önüne getirirse, hakkımızda en dehşetli hükmü vermekten başka bir şey yapamaz: tehcir muhakemelerinin ceryanını takip etmiş olanlar ve bilhassa Kemal Bey'in son müdafaa namesini

okuyanlar pek güzel bilirler ki Müslümanlardan başka maznun olması lazım gelenler de vardır ve heyet-i hâkime huzurunda bunlardan da birkaç kere bahsedilmiştir. Acaba müdde'î-i umumilik (savcılık) makam-ı âlisi, vazifesinin ifası esnasında resmen kesb-i ittilâ' ettiği (bilgilenmek, bilgi edinmek) bu cinayetlerin faillerini hükümetten talep etmekle adaleti tek gözlü kalmaktan kurtarmış olmaz mıydı? Acaba Kur'an'a hep maznunlar ve İncil'e hep şahitler mi el basacak? Mesela Van feci'alarından hiçbir günahı olmadan yanan beş yüz bin canın hesabını sormak da Türk'ün hakkı değil midir?"

İsmail Hami, daha önce de belirtildiği gibi, Divan-ı Harb'in işleyişinin adalet ruhuna uygun olmadığını, sadece Müslümanların Divan-ı Harp'te sanık olarak bulunmasının adaletsizlik olduğunu, bağımsız bir devletin vatandaşları arasında ayırım yapmaması gerekirken bu mahkemelerle bir ayrımcılığın olduğunu, Kemal Bey'in savunmasından yola çıkarak mahkemenin siyasi bir mahkeme olduğunu şöyle ifade ediyordu:

"Müstakil bir devletin en ibtidâi hukukundan biri de teba'asından mücrim olanları muhakeme etmek olduğu halde, acaba bizim gayr-i müslim anasırımızdaki maznunları istisna etmekteyiz, onları artık teba'amız telakki etmediğimizi işaret etmez mi? Müdafanamesinde her ihtimali nazar-ı dikkate almış olan Kemal Bey'in şayan-ı dikkat bir sözü var: eğer Mısır-ı kadimin Nil'e yaptığı gibi bizim de bugün Avrupa'ya kurban vermeliğimizi muktezâ-i siyaset addediyorsak, adalet uğrunda harp ettiğini ilan edip duran İtilaf Devletlerine iftira etmiş oluruz: Onlar mesulün yalnız mağluptan ibaret olduğu kanaatinde değildirler, Eğer öyle olsa idi bugün Bulgaristan'da da tehcir divan-ı harbi olurdu ve Bulgaristan mesullerinin akıbeti de böyle bir divan huzurunda Bulgar komitecilerinden sorulurdu! Acaba bu hem insani, hem milli hakikatleri ortada böyle sürüklenip giderken, Kemal Bey'in idamını talep etmek kanundan daha büyük olan vicdana ağır gelmez mi?"²¹

İsmail Hami, 14 Nisan 1919 tarihli "Muhbir-i Sâdık!" başlıklı yazısında, Abdülhamid dönemindeki hafiyelik sisteminden bahsederek, tehcir ile ilgili mahkemeler dolayısıyla "muhibir-i sadıkların" işbaşı

²¹ İsmail Hami, "Kurban Siyaseti", **Memleket**, 9 Nisan 1335/1919.

yaptığını beyan ediyordu. İsmail Hami “muhibir-i sadık” ifadesini gerçek kimliğini saklayarak, somut iddialara dayanmayan bir takım ithamlarla tehcir işinde görevli olanları suçlayanları kastetmekteydi. İsmail Hami somut delile dayanmayan ihbarların dikkate alınması halinde günahsız birçok insanın ceza alabileceğini, mahkemenin iş yükünü artıracığını, asıl suçluların aldıkları cezalara bile şüphe ile yaklaşılacağını şöyle ifade ediyordu:

“... bir kere bu kadar büyük bir yekün teşkil eden muhtelif ithâmatın (suçlamaların) mahiyetlerini tetkik edip meydana çıkarmak Divan-ı Harbi uzun zamanlar beyhude yere işgal etmiş olacağı gibi, bir sürü bigünahın tevkifhanelerde muhakeme sırasını beklemesini intaç edecek ve bu suretle hakiki mesuliyetlerin tezahürü de beyhude yere tehîr etmiş olacaktır. Fazla olarak o zaman mevkufîn içinde herhalde ekseriyet teşkil edecek olan muhibirzedelerin böylece beraat edip gitmeleri, haklı olarak tecziye edilen asıl mücrimlerin mahiyet-i cürümleri hakkında da pek tabii bir şüpheyi mucip olabilir. Halbuki bugün hakkın, insaniyetin, tarihin bizden istediği böyle muhibir-i sadık ihbaratını hal etmekle uğraşacak bir muhakeme değil, hala gözlerle görülen ve kulaklarla işitilen müthiş faciaların faillerini arayıp bulmak ve cins ve mezhep tefrik etmeksizin, yalnız ve kamilen onları muhakeme etmektir. Tehcir ve taktik işlerinden bahsederken, biz şimdiye kadar hep bu nokta üstünde ısrar etmiştik... ümit ederiz ki bundan sonra olsun yegane sebep töhmet bir isnad-ı mücerretten ibaret kalmayacak ve yegane muhakeme edilecekler de Türkler olmayacaklardır.”²²

İsmail Hami'nin yazısında dile getirdiği görüşe benzer bir yaklaşımı, Mehmet Asım *Vakit* gazetesinde dile getirmekteydi. Mehmed Asım, Vehib Paşa'nın Divan-ı Harb-i Örfi'de şahit sıfatıyla söylediklerinden ve mahkeme sürecinden yola çıkarak, dört senelik savaş döneminde Müslümanların da saldırılara, zulümlere maruz kaldığını dile getiriyordu. Mehmed Asım Ermeniler ile Müslümanlar arasında karşılıklı olarak saldırılar olduğunu ve bunun sebebinin de, Vehib Paşa'nın ifadesine atfen, Ermeni komiteciler olduğunu ileri sürüyordu. Bu bağlamda, Türk ve Müslüman suçluların yanı sıra Ermeni suçluların da cezalandırılmasını istediği yazısına şöyle devam etmekteydi:

²² İsmail Hami, “Muhibir-i Sâdık”, **Memleket**, 14 Nisan 1335/1919.

“... Vehib Paşa'nın bu şahadeti alelade bir şahidin ifadesine kıyas edilemez. Vehib bu şahadetiyle bütün Osmanlı ordusunun ve hatta Rus ordusu kumandanlarının müşahadatını icmal ettiği gibi ifadatını da Osmanlı ve ecnebi vesa'ik-i resmisiyle ispat ve teyit eylemektedir. Taktil ve tehcir muhâkemâtının şimdiye kadar cereyan eden safahâtından, burada söylenen sözlerden tamamen anlaşılıyor ki dört seneden ziyade devam eden harp devresi içinde bir takım mezalim ve ta'arruzâta duçar olan sadece Ermeni anasıdır değildir. Bu muzlim (karanlık) günlerde Türk ve Müslüman binlerce, yüz binlerce vatandaşlarımız da pek feci ta'arruzâta hedef olmuşlardır. Ermeniler hakkındaki mezalim Osmanlı idaresi altında bulunan yerlerde cereyan etmiş, Türk ve Müslümanların hakkındaki i'tisâfât (haksızlıklar) ise Osmanlı ordusunun ric'at ettiği cihetle Rus istilası altında kalan yerlerde icra edilmiştir. Vehib Paşa'nın ifadesine göre <<iki unsur arasındaki mukâtelâte (bir birini öldürme) her zaman Ermeni unsurunun komiteye tabi aksamı tarafından sebebiyet verilmiş ve başlanmıştır.>> Demek ki taktil ve tehcir ceraimini teşkil eden vekâyi'n mesuliyeti mahdud miktardaki komite efradına ve dünyanın her yerinde zuhur edebilecek bir takım çapulculara ve şakilere aittir. Şimdi Ermeniler aleyhinde irtikâp edilen mezalim ve cinayetin failleri birer birer meydana çıkacak ve mücrimiyetleri sabit olanlar hakkında cezalar tertip ve tatbik olunacaktır. Fakat diğer cihetten Türk ve Müslümanlar aleyhinde tertip edilmiş cinayetler ve Ermeni anası içinde bu cinayetlere iştirak etmiş komiteciler ve bunların şürekâ-yı cürümleri vardır. Binaenaleyh adalette bitaraflık icabatı yalnız Türk ve Müslüman olan mücrimlerin değil, aynı zamanda Ermeni mücrimlerinde meydana çıkarılarak cezadide edilmesi lüzumunu göstermektedir.

Hakikat bu şekilde olduğu halde bu güne kadar cihanın her tarafında tehcir ve taktil işlerinden mütevellid mesuliyetler yalnız Türk ve Müslümanlara atfedilmiş, hakiki mücrimler mahdud miktarda komiteciler, çapulcular, şakiler bulunduğu halde bunların mesuliyetleri tekml Türkiye Türkleriyle Müslümanlarının omuzlarına yükletilmiştir. Bunun sebebi pek basittir. Harb-i Umumi esnasında Türkiye hariçle her türlü münasebetten mahrum bir muhasara hayatı geçirmiştir. Ve hala bu mahsurîyetin bağları tamamen çözülmemiştir. Böyle

bir hal içinde vekâyi'in hakiki şeklini Avrupa'ya bildirmek şöyle dursun, bizzat merkez-i hükümette, tehcir ve taktik vekâyi'nden uzakta yaşayan Türk ve Müslüman münevverleri bile işlerin iç yüzünü anlamak imkânından mahrum kalmışlardır.

İşte bundan dolaydır ki mütareke akabinde harp mesuliyetleri gazetelerde münakaşa edilmeye başlayınca bizzat bazı Türk ve Müslüman gazeteciler bile vekâyi'den münhasıran Türkleri itham etmişlerdir. Buna mukabil ise hariçte bulunan Ermeni komiteleri ellerinde bulunan her türlü vesaiti pek serbest bir surette isti'mal edebilmişler, Türk ve Müslümanları medeniyet alemlerinde önünde lekelemek için her çareye tevessül eylemişlerdir. Binaenaleyh yalnız bir taraf ve bahusus Türkler aleyhindeki mezalimi tahrik ve icra eden neşriyatıyla vaziyeti muhakeme eden Avrupa ve Amerika efkâr-ı umumiyesi her türlü mesuliyetleri diğer tarafa isnat etmeye meyil etmiştir. Türkiye Türk ve Müslümanlarının bugün en halis temennisi beynelmilel birer heyet-i tahkikiye vasıtasıyla harp esnasında gerek cephe gerilerinde, gerek cephe ilerilerinde vukua getirilen bilumum mezalimin tahkiki ve hakiki mücrim ve mesullerinin meydana çıkarılarak cihan efkâr-ı umumiyesi önünde millî kitlelerin berat kazanmasıdır.”

Mehmed Asım, yazısında barış sonrasının da göz önünde bulundurulmasını istemekteydi. Barış sonrasında Ermenilerin ve Türklerin birlikte yaşayabilmeleri için savaş anında yapılan zulümlerin iki tarafı olarak araştırılması gerektiğini beyan ediyordu. Konuyla ilgili düşüncelerini şöyle dile getiriyordu:

“Biz harp esnasında yapılan mezalimin iki tarafı olarak tahkikini sadece bir tevzii adalet meselesi olarak telakki etmiyoruz. Bunu sulhtan sonra şarkta iyi bir komşu olarak geçinmek ihtiyacında bulunan Türkler ile Ermenilerin müstakbel menfaatini icabatından addediyoruz. Dünyada hiçbir millet yoktur ki kendi efradının kanını helal görsün. Hiçbir kaide-i insaniyet yoktur ki Ermeni katlini cinayet addettiği halde Türkün katlini tecviz eylesin (uygun görmek). Bir cürüm ve cinayetin Osmanlı idaresi altındaki Yozgat'ta Ermeniler aleyhine vukuu bulması ile düşman istilası esnasında Van'da Müslümanlar aleyhinde icra edilmiş bulunması bu cürüm ve cinayetlerin mahiyet ve ehemmiyetini değiştirebilir mi?”

Bu bağlamda, Mehmed Asım yazısının sonunda Ermenilere şu şekilde sesleniyordu:

“Ermeni vatandaşlarımız vaziyeti sükun ve itidal ile düşünmeli ve tarafeyn arasında istikbalde sağlam bir anlaşma zemini hazırlamak için Türkler ve Müslümanlar içinden tehcir ve taktil cera’imine iştirak edenlerin tecziyesini nasıl büyük bir kuvvetle istiyorlarsa Türklerin aleyhinde yapılmış olan mezalimi icra edenlerin meydana çıkmasını da aynı suretle istemelidir. Türkçede bir darb-ı mesel insanlar arasında haksızlığa meydan vermemek için <<iğneyi ibtida kendine sonra çuvaldızı başkasına sok>> diyor. Bugün bütün Türkiye Türk ve Müslümanları kendilerine iğneyi değil, çuvaldızı sokmaya karar vermişler ve bütün cihanın gözü önünde teşkil ettikleri hususi bir mahkeme ile bu kararlarını tatbika bile başlamışlardır. Şimdi onların Ermenilerden istedikleri şey kendilerinin de hiç olmazsa iğne acısına tahammül etmesi, Türk ve Müslümanlar aleyhinde Ermeni komiteciler tarafından yapılan mezalim faillerini içlerinden çıkararak bunları adalet mahkemesine teslim eylesesidir. İşte bu suretle gerek Türkler ve gerek Ermeniler arasında ki erbab-ı cinayet erbab-ı namus tarafından hiçbir himayeye mazhar edilmeyerek siyyân (eşit) bir surette ve cürümleri nispetinde cezalara duçar edilirse geri kalanlar arasında pek sağlam dostluk ve komşuluk münasebeti tesis edebilir.”²³

Yozgat tehciri davası sonuca bağlandıktan sonra *Sabah* gazetesinde hükümetin adaletperverliğinden, mahkemenin adil bir hükme vardığından bahseden bir değerlendirme yer almaktaydı. Bu imzasız başyazıda, hükümetin sanıklara kendilerini savunma için kanunun verdiği hakları kullanma noktasında tarihe geçecek bir adaletperverlik gösterdiği ileri sürülüyordu. Bu bağlamda şunlar dile getiriliyordu:

“ ... Hükümet bu taktil davalarında, hem icabat-ı hakk ve hem de icabat-ı siyasete tamamen riayet etmiştir. Hiç şüphe etmeyiz ki, hükümetin bu davalardaki dürüst hareketini bütün yar ve ağyar (düşman) tasdik edecek ve bu, memleketimizde keyfi ve hevese tâbi’ bir hükm-i karakuşi devrinin zevaline ve kanuni ve adilane bir devrin mebde’ine parlak bir delil teşkil edecektir.”

²³ Mehmed Asım, “İğne ve Çuvaldız”, **Vakit**, 1 Nisan 1335/1919.

Bununla birlikte, Divan-ı Harb-i Örfi'nin de hak ve adalet çerçevesinde bir karar verdiği vurgulanmaktaydı. Ayrıca, Divan-ı Harb-i Örfi üyelerinin mahkemenin başlangıcından sonuna kadarki adaletli tutumlarından da bu neticenin ortaya çıkmasını sağladığı ifade ediliyordu.

Yazıda verilen hükmün önce adil olup olmadığı noktası ele alınarak adil bir karar olduğu sonucuna varılıyordu. Yazının devamında ise mahkeme kararının siyasi açıdan irdelendiği görülmektedir. Bu bağlamda aşağıdaki değerlendirme yapılmıştır:

“ ... Bütün efkâr-ı umumiye-i cihanı dört buçuk seneden beri şiddetle işgal eden ve aleyhimizde binlerce ciltler dolusu eserler yazılmasına bâdi olan (yol açan) taktik davalarında, hükümet-i hazirenin bir taraftan icabat-ı hak ve adle gösterdiği riayet ve diğer taraftan bu meselelerde zîmedhal (müdahalesi olan) olanların ne kadar yüksekte bulunurlar ise bulunsunlar siyyânen (eşit olarak) tecziyeleri hakkında -reiskara su'ûdundan (çıkmaq, yükselmek) beri- ibrazından halli kalmadığı sarsılmaz metanet ve katiyet, hiç şüphesizdir ki, efkâr-ı umumiye-i cihanı lehimize imâle (çevirme) edecek ve bundan bütün millet, bütün vatan müstefid olacaktır. ”

Bunun dışında, özellikle doğu vilayetlerinde Müslüman ahaliye zulmetmiş olan Ermeni çetelerinin de cezalandırılmasının adaletin bir gereği olduğu vurgusu yapılmaktaydı.²⁴

Sabah gazetesinin 15 Nisan 1919 tarihli nüshasında “Münasebetsiz Bir Hareket” başlığı ile yer alan imzasız başyazıda Yozgat eski mutasarrıfı Kemal Bey'in cenazesinde gençlerin saygı ifade eden davranışlarda bulunmaları eleştiriliyordu. Kemal Bey'in cenazesinin ailesine verilmesi ve cenaze töreninde yapılan gösteriler şöyle eleştiriliyordu:

“ ... dünyanın hiçbir yerinde bu derece kanlı faciaların faili olmuş, milletini, vatanın şeref ve namusunu lekelemiş olan böyle mahkumlara asla bu suretle muamele edilmez, badelidam (idam sonrası) naaşları ailelerine teslim olunmaz. ”

Yazıda Kemal Bey için “taktik kahramanı”, “cani” gibi sıfatlar kullanılıyordu. Ve cenazesinin üstüne çiçek buketlerinin konularak manasız ve gereksiz bir saygı gösterisi yapıldığı ve bu davranışı

²⁴ “Tehcir Davaları”, *Sabah*, 11 Nisan 1335/1919.

kınadıkları dile getiriliyordu. Bunun dışında, bu tarz hareketlerle ya da bazı gazetelerin “yaygara koparmak” suretiyle Divan-ı Harb-i Umumi üyelerini baskı altına almaya çalıştıkları, ancak bunun netice vermeyeceği iddia ediliyordu.

Bu yazıda, Müslümanlara saldıran Ermeniler neden cezalandırılmıyor diye soranlara, Ermenileri katledenler ile Müslümanları katledenlerin farklı sıfatlar taşıdığı iddiasıyla cevap veriliyordu. Bu bağlamda, İttihat ve Terakki'nin hükümet sıfatıyla Ermenileri katlettiği, ancak Müslümanları katleden Ermenilerin ise çeteci ya da eşkıya sıfatı taşıdıkları beyan ediliyordu. Hükümetin yapmış olduğu iddia edilen zulüm ve katletme olayı sürüsünü telef eden çoban misaliyle anlatılıyordu. Dolayısıyla bir mukayese yapılarak yapılan yargılamanın tek taraflı olduğu eleştirilerine cevap verilmeye çalışılıyordu.²⁵

Sonuç

Tehcir davaları, Osmanlı Devleti'nin adeta son nefesini alıp verdiği bir süreçte görülmeye başlandı. Tehcir davalarına dönemin basını büyük ilgi gösterdi. Duruşma safhaları bütün ayrıntıları ile gazetelerde yer aldı. Gazeteler duruşmaların en küçük detaylarını bile okuyucularına duyururken, tehcir davalarına bakış açılarını da sütunlarında paylaştılar.

Gazetelerin baş makalelerinde yazarlar tehcir davaları vasıtasıyla önemli noktalara değinmişlerdi. *İkdam* ve *Sabah* gazeteleri tehcir mahkemelerinde adil bir yargılamanın yapıldığını, suçluların hak ve adalet anlayışına uygun bir şekilde cezalandırıldığını dile getiriyorlardı. Aynı zamanda, Talat Paşa hükümetinin bilerek ve farkında olarak bu “cinayetleri” gerçekleştirdiğini, ancak hâlihazırdaki hükümetin ise bu mahkemeleri kurarak adaletin gereğini yerine getirdiğini ileri sürüyorlardı. Bununla birlikte, Ermeni toplumuna da seslenilerek; geçmişe nazaran şu anda daha iyi bir konumda oldukları, refah ve zenginliklerinin arttığı ve bu durumun küçümsenmemesi gerektiği hatırlatılıyordu. Bunun dışında, Müslümanlara zulmeden Ermenilerin de cezalandırılması gerekliliğini daha cılız bir vurgu ile dile getirmekteydiler.

²⁵ “Münasebetsiz Bir Hareket”, *Sabah*, 15 Nisan 1335/1919.

Muvakkit, Vakit, Hadisat, Memleket gazetelerinde Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerinin işleyiş tarzına eleştiriler dile getirilmekteydi. Bu mahkemelerde sadece Müslümanların ve Türklerin yargılandığına, hâlbuki Türklerin de Ermenilerin saldırılarına ve zulmüne maruz kaldıklarına, Ermeni suçlularının da bu mahkemelerde yargılanması gerektiğine dikkat çekiyorlardı. Adaletin bütün toplumlar için eşit uygulanması gerektiğine vurgu yapılarak, bunun toplumsal bütünlüğün yeniden tesis edilmesi açısından gerekli olduğu dile getiriliyordu.

Mezkûr gazetelerde yer alan yazılarda tehcirin haklı sebepleri olduğu ifade ediliyordu. Ancak tehcir kanununun uygulanmasında sorunlar olduğu da beyan ediliyordu. Bu nedenle kanunun dışına çıkanların cezalandırılması talep edilirken, tehcirde görev almış olan bütün memurların suçlu muamelesine tabi tutulmaması gerektiği ifade ediliyordu.

Bunun dışında, Ermeni toplumuna seslenilerek “Türkler” gibi onların da kendi içlerindeki suçluları kınamaları gerektiği hatırlatılıyor, sorunun çözümü için taraflardan samimi bir tutum sergilemesi bekleniyordu. Bunlara ilaveten Avrupa kamuoyuna da seslenilerek adaletin sadece Ermeniler için değil Türk ve Müslümanlar için de olduğu hatırlatılıyordu. Bu bağlamda, gerek Ermenilerin gerek Bulgarların zulmüne maruz kalmış Müslümanlar olduğunun da hatırlanılması isteniyordu. Osmanlı toplumu içinde mağdur bir millet aranacak olursa bunun Türkler olduğu vurgusu da yapılıyordu.

Bunların yanı sıra, Ermeni sorunu çerçevesinde Osmanlı Devleti’nin Ermeniler kadar Avrupa kamuoyunda propaganda yapamadığı gerçeğine de dikkat çekiliyordu. Savaş döneminde Avrupa devletleri ile ilişkilerin kesilmesi, bu durumun sebebi olarak gösteriliyordu. Bu değerlendirmelerden anlaşılıyor ki, Amerika ve Avrupa’da Ermeniler lehine kamuoyu oluşturmak için en çok kullanılan araç “tehcir” olmuştur. Konjonktürel sebeplerle, haklı gerekçelerle Osmanlı hükümetinin uygulamaya koyduğu tehcir politikası daha sonra Türklerin aleyhinde en büyük propaganda malzemesi olmuştur. Bu bağlamda, İstanbul basını hem Osmanlı kamuoyunu hem de diğer devletlerin kamuoyunu aydınlatma açısından büyük bir hizmet yerine getirmiştir.

Kısaca özetlemek gerekirse basın tehcir davaları ile ilgili olarak

Ermenilerin de Türklerin de suçlu olanlarının yargılanması taraftarıydı. Yargılamaların hak ve adalet anlayışı çerçevesinde olması gerektiğine dikkat çekiliyordu. En büyük talep, bu kadar önemli bir süreçte “eşit adalet”in sağlanmasıydı.

KAYNAKÇA

1-Kitaplar ve Tezler

Ata, Feridun: **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

Çelik, Akın: **Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Basınında Tehcir Davaları**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003.

Çiçek, Kemal: **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

Gürün, Kamuran: **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Ankara, 2007.

2-Arşiv Belgeleri

BOA. İ.DUİT. 175/18

BOA. İ.DUİT. 175/85

BOA. İ.DUİT. 175/81

BOA. MV. 214/25

3-Gazeteler

Hadisat, 5 Mart 1335/1919, 2 Nisan 1335/1919.

İkdam, 7 Şubat 1335/1919.

Memleket, 11 Şubat 1335/1919, 23 Mart 1335/1919, 9 Nisan 1335/1919, 14 Nisan 1335/1919.

Muvakkit, 7 Şubat 1335/1919.

Sabah, 11 Nisan 1335/1919, 15 Nisan 1335/1919.

Takvim-i Vekayi, 13 Mayıs 1331.

Vakit, 1 Nisan 1335/1919.